

ԲՆԵԱՍԻՐԱԿԱՆ

“ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ”

(Թոբեյից. Յուստամեան, քիւ 10-12, 1961)

Հանդես Ամսօրեայի 1961 տարուան 10-12 թիւը ճոխ ու բովանդակալից հատոր մըն է, որ լոյս ընծայուած է թիւրթին 75ամեակին առիթով: Վիեննական Միութարեան Միարանութիւնը 1911 թուին ևս հրատարակեց հայագիտական խոշոր ժողովածոյ մը, իր ի վիեննա հաստատման հարկաւորած-եակին (1811-1911) և հանդէսին 25ամեայ ըրջանին (1887-1911) զոյգ առիթներով: Իսկ 1949ին, Հ. Ներսէս Ակինեան հանդէսին 4-12 թիւերը նուիրեց Միութար Սրբաւոր. իշխով անոր մահուան 200երորդ տարե-դարձը (1749-1949):

Ներկայ հատորը յատկանշական է այն երևոյթով՝ որ յօդուածներուն մեծագոյն մասը գրուած է օտար գիտնականներու կողմէ: Եւ մարդ կը հիանայ ի տես այն խոր հետազոտութեան, զոր օտար ուսումնասէրներ ջոյց կու տան հանդէպ հայագիտութեան, մասնաւորաբար հայ լիզ-ուարանութեան, Յայտնադէս Միութարեան Հայերը իրենց անկն ու իրաւունքը գիշած են ալլոց. միայն Հ. Ն. Ակինեանն է որ յօդուած մը ունի: Բազմազանապէս այս քա-նասերը, որ Միութար օտարագիրքը համարիտ առանձին լիցուցած էր, զրախօսուող հա-տորին մէջ հազիւ էջ մը գրած է, որովհետեւ անցեալ ձեռքի տկարութեան պատճա-ռու անգործութեան զատաբարաւուած էր:

Մեծարժէք է Հանդես Ամսօրեայի սոյն բացառիկը. կը բովանդակէ լեզուաբանա-կան, մանրէագրական, քննադրական, ձե-ռագրա-մանրանկարչական և աշխարհա-գրական հմտալից յօդուածներ: Ստորե գա-նձք մի առ մի կը ծանօթացնեն ընթեր-ցող հասարակութեան:

Հաւաքածուն կը բացուի Յ. Ճ. Սիրուհիի ծօնի մը առթիւ յօդուածով (էջ 389-414): Ծօնը՝ Հանդես Ամսօրեայի 75ամեակն է, որուն Սիրուհի ևս կը մասնակցի՝ փշիւ-ցիկ կերպիւ ներկայացնելով հանդէսն ու

անոր մշակները: Արդար է իր հաստատու-թէ՝ հանդես Ամսօրեայի շնորհիւ էր որ վիեննան դարձաւ հայագիտութեան ուս-տատուղին, որուն պիտի դիմէին Մարկ-ուարի և Մէյէի պէս գիտնականներ լու-սարանուելու համար, Ստրիկովցիի նման գիտնական ազգիւր ճարելու, ու Ֆրանց Վէրֆել կարենալ պատմելու համար աշ-խարհին հայ ժողովուրդը իր հոգեկան ար-ժէքներուն մէջ (էջ 398):

2. — էջ 415-424. — J. Molitor, պրո-ֆեսոր ի Բամբիդ, գրած է Յովհաննու Ա. Թաթումի ինչ վրացական թարգմանու-թեան հայկական սկզբնաղբիւրք (գրմ.)։ Յօդուածաղբիւրք առարկան հետքեր կը գտնէ Յովհաննու Ա. Թաթումի ինչ վրացական թարգմանութեան մէջ և կ'հզարակացնէ այս-պէս. «Անըմբռնելի է որ այս մասնանշուած առարկան ընթերցումները ինչ վրացական թարգմանութեան մէջ ուղղակի կարենային գտնուիլ» առանց հայկական միջնորդութեան մը» (էջ 424):

3. — էջ 425-440. — G. Garitte, Լու-վէնի համալսարանի դասախօս, «Ս. Աթա-նասի տօնական թուղթերուն հայկական մէջերբութեանը» (Ֆրն.) յօդուածով կը քննէ ու կը ներկայացնէ Աթանասի տօնական թուղթերուն այն հատուածները, որոնք իբր յառաջերբութ պահուած են Տիւֆէնոս կո. գի. նախնաւորեան հայերէն թարգմա-նութեան մէջ, թիւով ութը (չորսը կը գտնենք նաև Կնիք Նաւոսյի մէջ)։ Գիտ-նականը հայկական թարգմանութիւնը հա-մեմատած է առարկան թարգմանութեան հետ և այն եկրակացութեան յանգած՝ որ ընդհանր թարգմանութիւնները շատ հարա-զատ և ստուացի են» (էջ 439):

4. — էջ 441-448. — J. Muyldermans, Լուվէնէն, ստորագրած է «Սուրբ-գրական յառաջերբութեանը եւագր Պնտացույ An-rheticusի հայերէն թարգմանութեան» (Ֆրն.) ուսումնասիրութիւնը։ Յօդուածա-ղբիւրք կը հաստատէ որ Եւագրի հայ թարգ-մանիւր օգտագործած է Ս. Գրքի (յատկա-պէս Նոր կտակարանի) առաջին թարգմա-նութիւնը, որ տարբեր է երկրորդ թարգմա-նութեանէ (հրատ. Հ. Զեբրաբանի)։

5. — էջ 449-466. — L. Leloir, որ մասնագէտ մըն է Տատանասի և Եփրեմի

գործոց, ունի հետեւեալ գրութիւնը. «Ս. Եփրեմի քրիստոսաբանութիւնը՝ իր Համաբարբառի մեկնութեան մէջ» (Փրն.):

6. — էջ 467—476. — Հայագիր C. Toumanoff գրած է «Սուտան-Մոգսէս Քորենացիի թուականի մասին» (անգլ.): «Սուտան-Մոգսէս Բաղատարութիւնը արդէն կը յայտնէ յոգնած աղբիւրն զիրքաւորութեան Քորենացիի հարցին նկատմամբ: Կոնիքիբի(1) Ս. Մայր-խառնանի(2), Նորայր Բիւզանդացի(3), Ա. Գ. Արքայապետներ(4) և Հ. Աճառեան(5) սպառնիչ ուսումնասիրութիւններէն ետք, կ'ակնկալուէր որ այլեւ Քորենացիի ժամանակը զէնի առաւելագոյն պիտի չըլլայ: Պր. Թումանյան կը քննէ Քորենացիի գարձաւ տեղափոխել 8-9րդ դար — Տրդի վերջը կամ 9րդ սկիզբը: Իր նոր փաստարկութիւնը այն է՝ որ Քորենացիի Բագրատունիներուն կը վերագրէ Սուրբ-գրական կամ Գաւթեան հին ծագում մը (նշած միւս առարկութիւնները արդէն ժամանակին հերքուած են): Ըստ իրեն, Բագրատունիներու ծագումը վերաբերեալ աւանդութիւնը կազմաւորուած է Բ. դարուն, երբ առաջին անգամ ըլլալով ակնարկութիւններու կը հանդիպէր վրացական գրականութեան մէջ (տես Պատմութիւն Առաւելներ): Այս գրութիւնը ի հիմանէ կը տալայի և բուրբուրի անգործ փաստ մը կը դառնայ. երբ զիտի տանք՝ որ

ա) Առանձին նախարարութիւններու ծագումը Նոյի հետեւաբար և Գաւթի սերունդին կապիւտ աւանդութիւնը կարծուածէն աւելի հին է: Բաւ է յիշել որ ո՛չ միայն նախարարութեանց, այլև ամբողջ հայ ժողովուրդի ծագումը արդէն Ե. դարուն կը կապուէր Նոյի և այդուհի Աղաւթի Քորենացիի ժամանակը եթէ վիճելի է. բացարձակ կորիւն չըլանը: Արդ, Ե. դարու այս մասնագիրը իր գրքին սկիզբը(6) Աղաւթեան

ազգ կը կոչէ հայ ժողովուրդը: Անքանակ հարաւուն էր Թորգոմի, որ իր կարգին նախահայր կը համարուէր Հայոց(1), որդին Գաւթի, թոռն Թարթի, թոռնորդին Նոյի՝ ի սերնդէ Աղաւթի(2), Նոյի չառանդէն էին նաև Եղիշի (ամուսինը Ս. Կոյո Մարմարի) և անոր նախածնողը՝ Գաւթ մարգարէ(3):

բ) Քորենացի իբր պատմաբան՝ տիրապետող մեծ գէմք մը եղած է Աղբիւրով. կտար մէջ: Անոր պատմութեան թանկագին տեղեկութիւններէն և ուղղութիւնէն սղարւած են ոչ միայն շարք մը հայ պատմիչներ, այլև վրացի մասնագիրներ: Հետեւաբար Բագրատունիներու ծագման վերաբերեալ աւանդութիւնը ո՛չ թէ Քորենացիի ուրիշներէ առած է, այլ ուրիշներ իրմէ քաղած պիտի ըլլան:

7. — էջ 477—494. — M. A. v. d. Oudenrijn, գաղափար Թորգոմի համալսարանին մէջ, որ մասնագէտ մըն է Հայաստանի Ունիթոքներու և Դոմինիկաններու պատմութեան, գրած է՝ «Բնագիրք պատմութեան պաշտաման Ս. Գրիգոր Լուսաւորիք և Ս. Հովնաթանի»՝ արեւելահայ Ունիթոքներու և լատինացած Կիլիկիցիներու մաս, և հարաւային Իտալիոյ մէջ (գրմ.): Գիտնականը հրատարակած է նշուած պաշտաման շարականները, սաղմունքները, բնութեան ծագումներն ու ազգութիւնը՝ ըստ ինքնագրերու:

8. — էջ 495—510. — Մեսրոպ Վ. Գ. Գրիգորեան, ասորիա գրողը, ճշոր ստացուած մագաղաթեայ Յայտմաւորք մը հին դարի Բրիտանական թանկարանին մէջ վերնագրի տակ, մանրամասնօրէն ներկայացուցած է 1652 թուականի նկարաւորված հոգարի մը: Համարեա միևնույն ժամանակ Իր. Դաւանթ հրատարակեց Նոյն մասնին անգլերէն մէջ նկարագրութիւնը(1): Հետեւաբար և որ ձեռագրին թուականը, որ երկու-երրորդ մասով ջնջուած է, երկու նկարագրողներու ալ կողմէ որոշուած է իբր 1652:

(1) ՀԱ, 1894, 1902—1903:

(2) «Քորենացի աղբիւրն» Երևան, 1940:

(3) Մեզ, 1898:

(4) «Քորենացի վերագրող Աղաւթեանցիի հարցը» Երևան, 1940:

(5) Հայոց անձնանունների բառարան, Երևան, Գ., 1946, էջ 421—434:

(6) Տես Մ. Արեգեանի հրատարակ., Երևան, 1941, էջ 22:

(1) Տես Աղաւթեանցի, Համալսարան 16, 776, 780:

(2) Գիտ. մեթոդ, Ժ. 1—3, Ա. Մանգրոյան, Ա. Գ. Աղաւթեան, Գ. 23—38: 1—6:

(3) Dr. C. J. F. Dowsett, «An illuminated Armenian monologium (A. D. 1652)», The British Museum Quarterly, Vol. XXIV, No. 3-4, pp. 87-94

Յօգուածիս ձեռագիրը արդէն տպարան յանձնուած էր, երբ նոր տեղեկութիւններ գտայ Յայտառուութիւն տաղադիր՝ Զաքարիա խալիֆայի, և գրելին՝ Տ. Յաւատուութեան խալիֆային. զանոնք կը նշտնակեմ այստեղ.

ա) Զաքարիա խալիֆայի և Տ. Յաւատուութեան խալիֆայի Բէօմիարանի՝ իր Օրագրութեան մէջ, 1654—9 թուականներու ներքեմ⁽¹⁾,

բ) Զաքարիա խալիֆայի գերդաստանի մասին մանրամասն տեղեկութիւններ կան նաև Անկիւրիոյ ձեռագրաց մէջ⁽²⁾,

գ) Զաքարիա խալիֆայի ստացած ուրիշ մէկ մանրանկարեալ ձեռագիրը, Աւետարան՝ գրագրեալ 1670 թուին Գաղատիոյ Ս. Առտուածածին վանքին մէջ, Հ. Յ. Մըսըրեան ներկայացուցած է Համգեա Ամսօրեայի այս բացառիկին մէջ (էջ 968 և շար.). Սոյն մատենադ ներկայիս տեղակայուածութիւնն է Զմամառ վանքի մատենադարանին (թիւ 22՝ ըստ Քէշիշեանի ցուցակին)։

9. — էջ 511—514. — Dr. J. Friedrich, Պերլինի համալսարանի դասախօսներէն, գրած է՝ «Երկու խուռիտ—ուրարտական համիմաստ բառեր» (գրմ.). Ակնարկուած բառերն են՝

ա) Առու. ukri և ուրարտ. ukri «տաք».

բ) Առու. sala «գոլուտոր» և ուրարտ. sala «կին կամ մայր, ջրը կամ գոլուտոր(?)».

10. — էջ 515—520. — Dr. E. Schütz, հայագիտութեան դասախօս Պուտտֆէլթի համալսարանին մէջ, գրած է՝ «Հուլիոս-Կատան» katapan, հայերէն կասապան (գրմ.). Katapan բառը, ըստ գիտնականի տեղեկատուութեան՝ իբր անձնանուն գործածուած է հուլիոսիւրէն ԺԼ — ԺԳ. զարիւրու վաւերաթղթոյ մէջ, Հայերէնի մէջ յատուկ անունն չէ, այլ հասարակ բառ մը, որ կը նշանակէ եքադաքապետ, կողմնապետ, կուսակալ, Թէ՛ հայերէն և Թէ՛ հուլիոսիւրէն խնդրոյ առարկայ բառերը կու գան լատիններէնէ, թիւզանդական յունարէն $\kappa\alpha\tau\alpha\pi\alpha\lambda\upsilon\tau\eta\varsigma$, «քադաքապետ, գլխաւոր» բառի միջնոր-

դութեամբ, և կը վկայեն Հայոց և Հուն. գարացոց բիւզանդական բանակին մատուցած ծառայութեանց մասին.

11. — էջ 531—530. — W. Vycichl, Ժընէն, գրած է՝ «Այսպէս կոչուած Ալֆաբետիկ օրէնքը հայերէնի և այլ արեւելեան լեզուներու մէջ, անոր ծագման բացատրութիւնը, ինչպէս և պատմութիւն մը կ. Պոլիսէն» (գրմ.). «Ալֆաբետիկ օրէնքով» («Aleph—Beth—Regel») յօդուածագիրը կ'ուզէ ըսել անուններու դասաւորմամբ յիշատակութիւնը, ինչպէս՝ հաց—մաց (= հաց և ինչ որ հաց չէ), աթոռ—մաթոռ (= աթոռ և ինչ որ աթոռ չէ)։

12. — էջ 531—540. — Dr. H. Vogt, համալսարանական դասախօս Օւլդի մէջ, գրած է՝ «Հայերէնն ու վրացերէնը» (Ֆրն.).

13. — էջ 541—544. — Dr. J. Knobloch, Ինսպրուքի համալսարանի դասախօսներէն, ունի «Հայերէն երկիւն և երկիր բառերու մասին» յօդուածը (գրմ.). Այս բառերը կը վերածէ՝ իբր ա) erkin < *erd-w-i-ni-s (կամ *erd-wen-i?), բ) erkir < *erd-w-i-ra (*erd-wer-ia?), կը կապէ Աւետարանի $\alpha\rho\alpha\tau\iota$ գետնառնին։ Այս ստուգաբանութիւնը շատ համոզիչ չթուեցաւ ինծի։

14. — էջ 545—548. — Prof. A. J. V. Windekens, Լուվէի համալսարանէն, գրած է քանի մը առարկութիւններ Սուրբ Բառքնոսութեանց դէմ. «Հայերէն երեք բառերու մասին» (Ֆրն.). — ա) «Բիր» (գաւազան). «պէտք է, կը գրէ, վերագրուել Հիւրըմանի հին մեկնաբանութեան», որ է հնդ. bhirot > հայ. բիր։ Բ) «Կամուրջ». կը կապէ հնդ. gum-uria, «ճամբայ» (հնդ. *gum = սերթալ, գալ), և կը թելադրէ համեմատել ընդ սանս. ga'ntu = սպիտակ, ճամբայ, և գոթ. gums < gum-is = սնան, հանուած։ Ըստ իս, «Կամուրջ» բառի վերջնական ստուգաբանութեան որոշել անոր հարկաւոր է հաստատապէս որոշել անոր սկզբնական ձևը, որ կրնար լինել սկաւա մուջ (հմմտ, Ժողովրդական «Կարմուշ» մուջ) (հմմտ, Ժողովրդական «Կարմուշ» ձևին հետ), «Կամուրջ» (սանս Brugghe ստուգաբանութիւնը) և կամ «Կամուրջ» Ուրշ չէ թէ աւելջը անական մասին՝ մըն է, թէ տարբեր բառ մը և Եթէ տարբեր բառ մըն է, միացած «Կամ» (gem), այն բառ մըն է, միացած «Կամ» (gem), այն պարագային եւ վերապահօրէն կ'առաջարկ-

(1) «Օրագրութիւն Երեմիա Չէլիպի Բէօմիարանի», հրատարակուած Արքեպիս. Նշանեան, Երուսաղէմ, 1939:

(2) Տես Բաբգէն Կիւր. Կիւլէսեան, «Յուդակ Յուդաքաց Անկիւրիոյ Կարմիր Վանոց եւ Երջակայից», Անթիպոլս, 1957, թ. 155 և էջք 770—772:

կատարուած 1551/ին. 2. Անտոնիան(“) ծա-
նոթ եղած է թէ՛ Բաղլեան մատենադարանի
Ուղմուսարանի և թէ Ալիշանի կառննից
ախտաւթիան փաստերուն, սակայն թիւ-
րիմացութեամբ իմն երկուս պատրուարքներ
չընտելած է ։

ա) Ստեփանոս Ուլախալայի ? — 1550 թթ.
բ) Ստեփանոս յաջորդ Աստուածաւար
նագուպանի, 1550—1561 թթ. ։

Ստեփանոս Պատրիարք Ուլախալայի,
իր գրչագրած վերոյիշեալ Ուղմուսարանին
մէջ, ակնարկելով իր հակառակորդներուն՝
Կըսէ. «... քաղաւ շարչարանս կրեցի ի
սուտ քրիստոնէից... իմ քաւիւններուն
նեղացնելու Իր. Գառնէի քաւիւլը կը ստու-
գարանէ ստոր. gəbal — պատապարտելիս
բայի ներգործական ընդունելութեան ձեւով.
gəwel, իր պատապարտողը ։ Բառս կարելի
է նաև համեմատել gəwūlā, պատապար-
տող (անուն) և gəbilātā, պատապարտու-
թիւն ձեւերուն հետ ։

28. — էջ 879—962. — Dr. J. Hambroer,
Վիեննայէն. — «Հայկական դիւանատառ-
թիւնը կրօնագրատական տեսութեամբ» (գրմ.) ։

29. — էջ 963—964. — Զ. Ն. Ակինեան,
Վեդդիկայի եկեղեցւոյն դուռը յօգուածով
կատարական է Վեդդիկայի Ս. Յովակիմ -
Աննա վանքի տաճարի աւանդատուն մէջ
պահուող երկնոսեայ դրան պատկերն ու
թանձնագրութիւնը ։ Ոոյն դուռը շինուած է
1479 թուին, «ձեռնարկ անորհաս Յակոբ
վարդապետի Երուսաղէմացի» ։

30. — էջ 965—984. — Զ. Յ. Մըսրեան. —
«Պաշտօնային հայ մանրանկարչական դպրոցը» ։

31. — էջ 985—1006. — Օր. Սիրարփի
Տէր-Ներսէսեան. — «Գիրկեան մանրանկար-
չական աւետարան մը» (Վիեննայի Միսիթար-
եան Հարց հաւաքածայի թ. 278 ձեռագիրը) ։

32. — էջ 1007—1020. — Dr. J. Jedlicka,
Փրահայի համալսարանի դասախօս, գրած է՝
«Նշմարք հայ և վրացական ժողովրդական
երգի մասին» (գրմ.) ։

33. — էջ 1021—1044. — Dr. G. Rei-
chenkron, Պերլինի համալսարանի դասա-
խօսներէն. — «Հայկական» (գրմ.) ։

34. — էջ 1045—1050. — Մեսրոպ Ծ. Վ.

Թիրզեան. — «Թուղթք սիրոյ նահապետ
կաթողիկոսի» ։ Երկրորդ նուագը այնքան
շողջողուն անպակասորով և այնպիսի փքու-
ոռոց սնով մը գրուած է՝ որ մարդ կը կա-
կածի անոր վաւերականութեան վրայ ։ Աւ-
շագրու են նաև հետեւի եւրոպական բա-
ռերը. — «Կոլէճ» (էջ 1046) — իտլ. collegio
(լատ. collegium). «Քեամբ» (էջ 1048) —
գուլէ՛ իտլ. campo (լատ. campus), «Գե-
տին. գառաւ. գլգլիթ» (էջ 1049) — իտլ.
gesuita (լատ. Jesuita) — «պատրիկ» (էջ 1049)
— իրր պատրիկ» (լատ. patricius, յուն.
patrikos), «լատին կրօնաւոր» ։

35. — էջ 1051—1078. — Պր. Վ. Պը-
նըցեան, Պոքրէշի համալսարանի հայա-
գիտութեան դասախօս, գրած է՝ «Նկարագ-
րական տեղագրութեան ուղարկական տե-
ղանուններու ուսումնասիրութեան» (գրմ.) ։

Ընթերցողները նկատեցին թէ Յերիլինա-
կան այս յուշամատենը որքա՛ն ուղղակի
ու հետաքրքրական գրութիւններ կը պար-
փակէ ։ Անկապած մեծ նիւթ կայ հայկա-
րաններուն համար, որ կարգան, ուսումնա-
սիրին, քննադատեն, և ձողացնեն իրենց
գիտութիւնը ։ Մարդ քննականօրէն կը տար-
ուի մտածելու թէ օտարներէ գրուած քանի՞
ուսումնասիրութիւններ անմատոյց ու ան-
ծանօթ կը մնան հայ գիտնականներուն ։ Ա-
տենօք Միսիթարեան հարք Հանգէսին մէջ
թարգմանարար կը ներկայացնէին այդպիսի
գրութիւններ. սակայն ըստ երևոյթի այժմ
ի վիճակի չեն կամ միջոցները չունին շա-
րունակելու իրենց գեղեցիկ սովորութիւնը ։
Ո՞վ պիտի կատարէ այս կարեւոր աշխատանքը ։
Հանգէս Անստիանայի սոյն բացատրելու, որ-
դարեւ և յիշարդ արժէքաւոր նուաճում մըն
է հայագիտութեան մարզին մէջ ։ Փակելէ
առաջ համիսս գրադատականս, կը փա-
փաքիմ խորին շնորհակալութիւն յայտնիչ
Միսիթարեան միաբանութեան պետ Գերա-
պայմա Ախարպ Արքեպս. Հապոգեանին,
որ արտօնած է այս մեծածախս հատորին
տպագրութիւնը, և Գերպ. Զ. Զ. Ոսկեա-
նին ու Զ. Վ. Ինգրիլիզեանին՝ որոնք միա-
ջանօրէն խմբագրած են գայն ։

ՄԵՍՐՈՊ Վ. Գ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

(*) «Հայոց անձն. քառարան, Գ, 1948, էջ 673,
ԹԻՒ 671 և 672 ։

16 Օգոստոսի 1962
Դուսիսի կանգնեալ
Վիեննա